

Laufey Leifsdóttir

Íslensk orðabók í hálfra öld

Nokkur atriði um endurskoðun og endurnýjun Íslenskrar orðabókar

1 Inngangur

Árni Böðvarsson segir svo í inngangi¹ að fyrstu útgáfu *Íslenskrar orðabókar*:

Þessi bók er einkum ætluð skólum og almenningi, en ætti að geta orðið til gagns flestum þeim, sem þurfa skýringa á íslenskum orðum í almennu lesefni, gömlu eða nýju. Í bókinni eiga að vera flest eða öll íslensk stofnorð, sem komizt hafa í íslenskar orðabækur (fornmáls og nýmáls), svo og algengustu samsetningar. Rétt er þó að minna á, að íslensk tunga á að sjálfsögðu miklu fleiri orð en rúmazt geta í orðabók af þessari stærð. (*Íslensk orðabók* 1963:iii)

Vinna við *Íslenska orðabók* á hálfra aldar afmæli nú sumarið 2007 en það var sumarið 1957 sem Menntamálaráð ákvað að gefa út íslenska orðabók handa skólum og almenningi. Þessa tilteknu hálfra öld verður að telja langan tíma í þróun tungumálsins. Tungumálið hefur breyst

¹Naut greinarhöfundur mikillar aðstoðar Marðar Árnasonar, ritstjóra þriðju útgáfu *Íslenskrar orðabókar*, við skrif og efnisval, og kann honum bestu þakkir fyrir.

hratt og orðaforðinn aukist dag frá degi, og þurft að aukast, og úrelst sömuleiðis eðli málsins samkvæmt. Því fer fjarri að allur orðaforði *Íslenskrar orðabókar* hafi alltaf tekið mið af breytingum tungumálsins á hverjum tíma enda hefur hún einungis komið út í þremur útgáfum frá upphafi. Hlutverk bókarinnar hefur þó ekki breyst. Hún á að geta verið þeim til gagns sem þurfa skýringar á íslenskum orðum úr gömlu lesefni og nýju, daglegum viðfangsefnum okkar og nýjungum á öllum sviðum. *Íslenskri orðabók* hefur því ávallt verið ætlað að ná yfir mjög langan tíma málsögunnar.

Hér á eftir verður farið yfir nokkur atriði um endurskoðun og endurnýjun orðabókartexta síðustu útgáfu *Íslenskrar orðabókar*. Fyrst verða skoðaðir þeir þættir sem helst var lögð áhersla á fyrir þriðju útgáfu og hvernig þeim var komið í framkvæmd. Athugað er hvað hefur úrelst á þessum tíma og hvar má gera betur. Staða *Íslenskrar orðabókar* gagnvart öðrum skyldum uppfléttiritum á markaði verður skoðuð og samhengið á milli þessara bóka reifað. Að lokum er litið til framtíðar, reynt að sjá fyrir hvernig áframhaldandi vinnu við orðabókina verður háttað, hvernig ný tækni getur nýst henni og hvaða vinnubrögð má tileinka sér með nýjum leiðum.

2 Endurskoðuð útgáfa *Íslenskrar orðabókar* frá haustinu 2002

Bókaútgáfan Mál og menning (síðar Edda útgáfa hf. og enn síðar Forlagið) keypti útgáfuréttinn að *Íslenskri orðabók* af Menningarsjóði árið 1992 og 1995 var hafist handa við endurskoðun undir ritstjórn Marðar Árnasonar. Fyrsta verk var að koma bókinni á tölvutækt form. Þegar hún var komin í gagnagrunn höfðu henni verið sköpuð þau skilyrði að hana væri hægt að uppfæra og endurskoða jafnt og þétt. Þess vegna var það aldrei markmið forlagsins að endurskoða bókina í heild sinni frá a til ö fyrir þriðju útgáfu heldur sinna afmörkuðum verkþáttum og endurskipulagningu á tilteknum sviðum bókarinnar og stefna svo á nýja útgáfu tiltölulega fljótt. Stofnað var til samstarfs við Orðabók Háskólans um ýmis verkefni og Kristín Bjarnadóttir vann fyrir hennar hönd að orðabókinni í nokkur ár. Aðrir sem unnu við bókina lengst af voru Halldóra Jónsdóttir, Þórdís Úlfarsdóttir, Aðalsteinn Davíðsson og undirrituð. Fleiri komu að verkinu á ýmsum stigum sem sjá má í

formála bókarinnar. Afurðir þessarar endurskoðunar urðu, þegar upp var staðið, nokkrar. Íslensk tölvuorðabók sem kom út á geisladiski árið 2000, þriðja útgáfa *Íslenskrar orðabókar* aukin og endurbætt árið 2002 í prentaðri bók í tveimur bindum, ný tölvuorðabók á geisladiski og aðgengileg á Netinu árið 2004 og loks *Íslensk orðabók* í einu bindi voru íð 2007 með nokkrum viðbótum og lagfæringum, ásamt uppfærslu á Netinu.

2.1 Upplýsingar um aldur orða, útbreiðslu og málsnið

Ein helsta breytingin, sem gerð var á *Íslenskri orðabók* við útgáfuna 2002 og sú sem vakti mesta eftirtekt, var að leiðbeiningar bókarinnar um aldur og málsnið voru settar fram á nýjan hátt. Í fyrri útgáfum var einkum gerð grein fyrir málsniði með einu tákni, spurningarmerkinu, og ábendingar um aldur og útbreiðslu voru gefnar með merkjum um fornt og úrelt mál, sögulegt, staðbundið, sjaldgæft mál og skáldamál.

Leiðbeiningar um málsnið, aldur og útbreiðslu í ÍO2 (sbr. *Íslenska orðabók* 1983:xix)

- † fornt eða úrelt mál, óbundið
- * skáldamál, gamalt og nýtt
- ‡ sagnfræði, sögulegt efni (viðáttan horfin og orðið með henni)
- ⊙ staðbundið mál
- ⊕ sjaldgæft mál
- ? vont mál, orð eða merking sem forðast ber í íslensku (yfirleitt aðeins sett þar sem betra orð er sýnt í skýringu)
- slangur eða óstaðfest nýyrði

Spurningarmerkið eitt saman hentaði afar illa fjölbreytilegu safni orða, orðasambanda, setningaratriða og beygingarmynda sem það átti að vara við og vísbendingar um aldur orða þurftu að vera nákvæmari. Þar fyrir utan hafði ríkjandi málstefna tekið nokkrum breytingum og ill danska ekki endilega höfuðandstæðingur íslenskrar tungu. Þess vegna var í bókinni sett upp nýtt táknerfi sem átti að gefa notendum betri leiðbeiningar og hentugri miðað við það málsamfélag sem við búum við í dag. Fyrst um aldurs- og útbreiðslumerkingar.

Leiðbeiningar um aldur og útbreiðslu í ÍO3 (sbr. *Íslenska orðabók* 2002:xiii-xiv)

†	fornt eða úrelt mál
gam.	gamallet mál eða gamaldags, þó ekki horfið úr nútímamáli
skáld.	skáldamál, orð sem helst eru notað í ljóðum (einkum fornum kvæðum og rímum)
sögul.	sögulegt efni (viðáttan horfin)
stb.	staðbundið málfar (nú stundum mjög sjaldgæft)
sjaldg.	sjaldgæft

Hér ber helst til tíðinda að til er merkið *gam.* sem er notað fyrir gamallet mál eða gamaldags sem þó er ekki horfið úr nútímamáli. Í þriðju útgáfu er *gam.* notað um orð eins og *lakasótt* og *lakastífla*² sem bæði merkja ‚sjúkdómur í meltingarfærum jórturdýra, afleiðing af doða‘; *landsími* í merkingunni ‚sími út um land‘ og *líðilegur* sem merkir ‚níðingslegur, þrælslegur, argvítugur‘. Orð merkt *gam.* eru nú um 1000.

Þessi orðaforði *Íslenskrar orðabókar* með fornu máli og gömlu, skáldamáli, staðbundnu máli og sjaldgæfu er óneitanlega mjög sérstakur og umfangsmikill. Lætur nærri að honum tilheyri um 15.000 orð. Vissulega má í honum finna tengingu tungumálsins við eldri texta og notendur bókarinnar hafa vanist á að þennan orðaforða megi finna í þessari bók en það má hugsa sér að talsverður hluti hans eigi allt eins heima annars staðar, þá í fornmálsbókum og söfnum Orðabókar Háskólans. Þennan orðaforða þarf að skoða mjög gaumgæfilega en ekki vannst tími til þess nema að litlu leyti fyrir þriðju útgáfu enda þarf oft talsverðar rannsóknir til að sjá hvaðan þessi orð koma og hvort þau eigi heima í *Íslenskri orðabók*. Nokkuð var þó tekið út af fornu máli en þar var umtalsvert af stakdæmum, m.a. úr dróttkvæðum og eddukvæðum. Staðbundni orðaforðinn er um þriðjungur þessa alls og er margslunginn. Sjaldgæf orð eiga trúlega ekki að vera í miklum mæli í *Íslenskri orðabók* en erfitt getur verið að meta vægi þeirra, t.d. er ógrynnin öll að finna af sjaldgæfum orðum í verkum Halldórs Laxness sem má svo sannarlega færa rök fyrir að eigi að vera hægt að fletta upp í *Íslenskri orðabók*.

Aldursmerkingar orða og afdrif þeirra eru líka háð útgáfutíman-

²Þau dæmi, sem tekin eru hér, eru valin úr 1-stafkafla *Íslenskrar orðabókar* en þau voru einnig notað sem dæmi í fyrirlestri sem Mördur Árnason hélt á Rask-ráðstefnu árið 2003.

um. Hvenær er orð með merkið *gam.* orðið fornt og úrelt og hvenær er orð gamallett eða gamaldags? Þær leiðbeiningar, sem notendum eru gefnar hvað aldur varðar, eiga því á hættu að úreltast og í bók, sem hefur verið unnin á 50 ára tímabili, má ímynda sér að aldursmerkingar orða séu breytingum háðar.

Leiðbeiningar um málsnið í ÍO3 (sbr. *Íslenska orðabók* 2002:xiii-xiv).

??	framandorð sem vafi leikur á hvort talist getur íslenska, sletta
!?	orð eða málatriði sem ekki nýtur fullrar viðurkenningar, telst ekki gott mál í venjulegu samhengi
óforml.	orðfæri sem einkum er notað við óformlegar aðstæður vegna merkingar, félagslegra blæbrigða eða uppruna
forml.	mál notað við formlegar aðstæður, síður í daglegu tali
gróft	gróft mál, notað í bölvum, klámi, skömmum o.s.frv.
slangur	slangur, orðfæri í ákveðnum hópum eða við sérstakar aðstæður, ekki almennt viðurkennt eða þekkt
alþj.	alþjóðleg orð í íslenskum búningi, sameiginleg flestum tungumálum, oft fræðiorð af grískum eða latneskum stofni
nýyrði	nýyrði, enn óvíst hvort orðið nær fótfestu í málinu
nýyrði-gam.	gamalt nýyrði sem ekki hefur (enn) náð fótfestu eða annað orð hefur leyst af hólmi

Hér er um að ræða talsverðar breytingar frá fyrri uppsetningu og orð fengu, eins og gefur að skilja, oft önnur tákni í þriðju útgáfu en annarri. Orð, sem höfðu þar með sér spurningarmerki, voru mjög ólík innbyrðis, þar má nefna framandorð eða slettur (*laggó*), dönskuleg orð (*lysthafandi* (en ekki *lysthafi*)), orðasambönd undir erlendum áhrifum (*í lukkunnar velstandi*), tókumerkingar (*lána*: 'fá e-ð að láni'), óæskilegar beygingarmyndir orða, óæskilega setningargerð („*mér*“ *leiðir ekki gott af því*), óæskilegar skammstafanir (*ltr. f. l* (lítri)) svo að eitthvað sé nefnt. Afdrif spurningarmerkisins í þriðju útgáfu urðu því á ýmsa vegu:

Orð og orðasambönd sem nú eru án merkis: *lager, lúmskur, lunka, lunkinn, passa upp á línurnar, í lukkunnar velstandi, vera við lýði*

Sérmerkt fagorð: *laktósi* (lífr.), *lens/lensa* (sjóm.), *dekklest* (sjóm.), *levkoj* (grasafr.)

Orð sem fengu merkið „!?”: *fyrir löngu síðan, lána: fá/taka að láni, þf. litlan* (lítill), *segja allt að léttu* (fyrir af), *mér langar* (fyrir mig)

Orð sem fengu merkið „óforml.“: *la-la, lifibrauð, lukkuriddari, löggá*

Orð sem fengu merkið „gam.“: *lapparí, líðilegur, lysthafandi*

Orð merkt fornt/úrelt: *lauert, lukkusamur/lukkusamlegur, lumma* (vasi'), *líkavel*

Orð merkt „alþj.“: *legió*

Var það álit ritstjórnar að nákvæmari leiðbeiningar, sem stæðu nær málvitund flestra samtímamanna, væru betur til þess fallnar að skila sér til notenda enda má örugglega halda því fram að ein ef ekki fleiri kynslóðir notenda hafi ekki lengur á takteinum hvað sé ill danska og hvers vegna þau orð hafi verið merkt með spurningarmerki. Flokkun af þessu tagi verður alltaf mjög háð mati ritstjórnar og þarna næst sjaldnast fullt samræmi. Flokkunin hlýtur að breytast milli útgáfna, t.d. úreldist slangur hratt og það sem þykir óformlegt einn daginn getur verið orðið venjulegt/daglegt mál eða ómarkað síðar. Ríkjandi málstefna breytist, önnur útgáfa hafði til grundvallar málstefnu frá um 1960. Og þá má spyrja sig hvað er ríkjandi málstefna. Í þessari útgáfu var þó farin sama leið og í fyrri útgáfum bókarinnar; að lokum réð persónulegt mat ritstjóra, þ.e. einn maður beitti sinni máltilfinningu þegar á reyndi. Önnur leið væri að fá e.k. kosningu eða álit nefndar.

2.2 Endurskoðun orðflokka

Fyrir þriðju útgáfu var mikil áhersla lögð á að fara vandlega yfir sagnorð bókarinnar. Kristín Bjarnadóttir vann þar gríðarlegt verk en hún fór yfir allar sagnir og setti þær upp eftir ákveðnu kerfi. Hverri sögn er skipt upp í merkingarliði og þeim fylgja dæmi um fallstjórn sagnarinnar og rökliði eftir því sem við á. Svo koma miðmynd og lýsingarhættir ef þeir bregða í einhverju frá meginmerkingum sagnarinnar og þar á eftir fylgja dæmi um notkun þeirra með ögnum. Þar er hvert agnarsamband sett upp á formlegan hátt og dæmi um þau eftir því

sem við á.³ Ef þörf krefur eru millivísanir innan sagnarinnar. Aðalsteinn Davíðsson, orðabókahöfundur og nú málfarsráðunautur Ríkisútvarpsins, fór sömuleiðis yfir skýringarkafna sagnflettnanna.

Aðrir orðflokkar, sem fengu nokkra skoðun fyrir þriðju útgáfu, voru fornöfn og upphrópanir. Mikilvægri endurskoðun á stórum nafnorðum og lýsingarorðum var ekki hægt að sinna að neinu ráði en þar þarf mjög vandlega yfirferð og nákvæma aðferðafræði. Í orðabókinni eru þónokkur stór nafnorð sem þarf að skýra vel og var gerð tilraun til þess að setja þau upp út frá svipuðum forsendum og sagnir, með því að setja upp agnir sem þeim fylgja og dæmi um notkun nafnorðanna með hverri þeirra.⁴ Þar gengur uppsetningin fyrst og fremst út frá formlegum einkennum orðanna. Önnur leið, sem mætti hugsa sér að fara, væri einhvers konar merkingarleg nálgun í átt við lýsingu orða í *Orðastað* Jóns Hilmars Jónssonar. Hér þarf að finna góða aðferð til að lýsa grunnorðum af þessu tagi.

Annað vandamál, sem snýr að skýringartextum nafnorða, er í hvaða röð á að raða skýringum þeirra. Þessu má lýsa sem tveimur aðferðum, annars vegar sögulegri og hins vegar samtímalegri röðun. Með sögulegri aðferð er átt við að fyrsta skýring nafnorðs sé e.k. ‚grunnmerking‘, t.d. að *borð* merki ‚fjöl, plægður viður, borðviður, smíðaefni‘ og aðrar merkingar orðsins fylgi þar á eftir. Þar með má fá nokkurs konar merkingarlegt samhengi í skýringar flettunnar. Samtímaaðferðin er þá sú að algengasta skýring orðs sé höfð fremst. Ef sú leið er farin getur uppröðunin hæglega orðið sú að ‚grunnmerkingin‘ sé forn skýring orðs og komi fyrir í sjötta lið, en á hinn bóginn sér notandinn strax skýringu sem hann kannast við. Við orðið *borð* er til dæmis fyrsta skýring nú ‚plata á fótum til að vinna, snæða, sitja við‘ en grunnmerking ‚fjöl, plægður viður, borðviður, smíðaefni‘ er í öðrum lið. Í flettunni *borg* er svo fyrsta merking ‚kastali, virki‘ en ekki sú sem er algengust, ‚staður, bær‘. Í *Íslenskri orðabók* voru frá upphafi notaðar báðar þessar leiðir og engri sérstakri línu fylgt í þessum frágangi. Ótal spurningar vakna. Hver er algengasta merking orðs? Rofnar samhengi við merkingarlegan uppruna um of ef skýringum er raðað upp eftir því hversu almennar þær eru? Hverjar eru þarfir notandans? Leitast hann algengustu merkingar eða kemur honum ‚rökleg röð‘ betur?

³Sjá t.d. flettuna *leysa* í *Íslenskri orðabók* á prenti eða á Netinu.

⁴Sjá t.d. flettuna *hönd* í *Íslenskri orðabók* á prenti eða á Netinu.

Lýsingarorð í *Íslenskri orðabók* eru erfið viðureignar og þar er víða pottur brotinn. Einn helsti akkillesarhæll bókarinnar hefur lengi verið hringskýringar hennar þar sem orð er skýrt með samheiti sínu, samheitið er síðan skýrt með öðru samheiti og svo áfram en hvergi er að finna eiginlega skýringu á neinu orðanna. Hringskýringarnar er ekki síst að finna í lýsingarorðum. Ekki var svigrúm til að lagfæra þetta skipulega fyrir þriðju útgáfu. Sömuleiðis er nokkuð af uppflettiorðum sem eru skýrð með orðum sem eru ekki flettur. Sem dæmi má nefna að til er lo. *furóttur* sem er skýrt með *,rásóttur'* og *rásóttur* er ekki fletta. Ef til vill má segja sem svo að *rásóttur* *,segi sig sjálft'* en í svona bók eiga skýringarorð að vera flettur, nema þá helst virkar samsetningar sem þarfnast ekki skýringa. Annað dæmi má nefna um flettuna *kvismáll*, *kvismálugur* sem er skýrt með *,kvissamur'*, *kvissamur* hefur skýringarorðin *,þvaðurgjarn*, *rógsamur'* en hvorugt þeirra eru flettur. Veturlíði Óskarsson tók gott dæmi um hringskýringar nafnorða í ritdómi sínum um *Íslenska orðabók* í 26. árgangi af *Íslensku máli*. Þar skoðaði hann nokkur orð um stórhrið og skýringar þeirra.

kafhrið 'blindbylur, sortahrið', *blindbylur* 'ofsabylur þannig að ekki sér út úr augunum', *moldbylur* 'þreifandi bylur, mikill, dimmur bylur' (og við *þreifandi* er tekið dæmið *„þreifandi bylur moldbylur“* (bls. 1828)), *sortabylur* 'blindbylur'. (Veturlíði Óskarsson 2004:193)

Þarna má segja að stór hluti vandamállanna við skýringar lýsingarorðanna liggi. Þrjú skýringarorðanna vantaði sem uppflettiorð, þ.e. *ofsabyl*, *ofsahrið* og *sortahrið*. Þar að auki má spyrja af hverju skýringar orðanna séu ekki samræmdar á einhvern ákveðinn hátt, eins og Veturlíði bendir á, fyrst merking þeirra sé sú sama að því er best verður séð. Einnig má af þessu dæmi lesa greinileg merki þess að bókin er unnin á löngum tíma og lengst af án tölvutækra ráða því að með þeim hefði verið nokkuð fljótgert að samræma skýringar og fullvissa sig um að öll skýringarorð væru jafnframt uppflettiorð.

Lýsingarorðsfletturarnar eru oft umfangsmiklar og þeim fylgja mörg föst orðasambönd og fylgiorð af ýmsu tagi. Svo að þeim megi gera góð skil þarf ígrundaða aðferðafræði við frágang skýringanna sjálfra og formlega uppsetningu fastra orðasambanda. Þar má til dæmis hugsa sér nokkurs konar stigveldi lýsingarorða þar sem valin eru grunnlýsingarorð sem eru vandlega skýrð og skýringar annarra unnar út frá

þeim. Lýsingarorðið X væri þá vandlega skýrt, annað merkingarlega skylt lýsingarorð fengi þá skýringu í átt við ,meira af X', ,minna af X', o.s.frv.

2.3 Endurskoðun afmarkaðra orðhópa

Orðaforði, sem snýr að menningu og hefðbundnum starfsvettvangi kvenna, sérstaklega heimilishaldi, hafði verið vanræktur í fyrri útgáfum *Íslenskrar orðabókar*. Þar var mikið verk unnið fyrir þriðju útgáfu. Meðal annars var markvisst unnið að orðtöku matarorða, orðaforða um fatnað og snyrtivörur og Elsa E. Guðjónsson vann þrekvirki við lagfæringar og skýringar orðaforða um hannyrðir og íslenskt handverk. Nú má leita að *meiki* og *maskara* í orðabókinni og þar er meira að segja að finna teikningu af snyrtiborði fyrir þá sem á þurfa að halda. Einnig má finna orð eins og *mangó*, *pasta* og *pitsu*, *bandabrók* og *ponsjó*.

Það liggur í hlutarins eðli að almennur orðaforði af þessu tagi breytist stöðugt. Hingað berast nýjungar af öllum gerðum, nýjar matarhefðir, ný fatasnið, ný tíska og allthvaðeina. Þarna þurfa orðabókahöfundar sífellt að vera á tánum og á sviðum sem þessum er mest hætta á gloppum. Telja má fullvíst að einhverjar flettur af þeim sem bætt var í orðabókina við síðustu endurskoðun séu strax orðnar gamaldags og ótal orð hafa síðan bæst við daglegan orðaforða Íslendinga. Og hver veit nema bandabrákur verði alveg dottnar úr tísku eftir áratug eða svo. Einhver ráð geta orðabókahöfundar þó haft. Regluleg orðtaka skiptir máli, orðtíðniskrár gera sitt gagn og skýringarorðaforði tvímálabóka er mjög gagnlegur.

2.4 Sérsvið

Nokkur sérsvið var farið sérstaklega yfir fyrir þriðju útgáfu en orðaforði sérsviða bókarinnar hefur ávallt verið flokkaður og merktur sem slíkur. Þar má nefna efnissvið eins og heimspeki og tónlist, tölvur, líffræði og grasfræði. Önnur sérsvið var farið lauslegar yfir og enn önnur látin bíða. Nánari útlistun á sérsviðum orðabókarinnar og yfirferðum á þeim má sjá í formála þriðju útgáfu.

Yfirferð orðaforða af þessu tagi er ýmsu háð, t.d. því hvort íðorðanefndir eru til, hvort þær hafi skilað af sér orðasöfnum, hvort sérfræðingar eru aðgengilegir og ekki síst er þetta háð fjármunum því

að vandleg yfirferð getur verið dýr. Efnisorð af þessu tagi þarf sömuleiðis að meta á gagnrýninn hátt, langt í frá öll íðorð eiga heima í almenntri orðabók á borð við *Íslenska orðabók* en þumalfingursregla okkar var sú að orð, sem menn geta rekist á skýringarlaust í fjölmiðlum eða kennslubókum á framhaldsskólastigi, eigi heima í orðabókinni.

Orðaforða af þessu tagi er ærið hætt við því að úreldast. Orðaforði fræðigreina eykst og úreldist, allt eftir nýjustu rannsóknum og uppgötvunum. Tölvuorð í *Íslenskri orðabók* þarf sem dæmi örugglega að uppfæra hið fyrsta. Flettan *disklingur*, þunn segulmögnuð skífa í ferhyrindri plasthlíf, notuð til að geyma tölvuskrár og flytja þær á milli tölva, disketta' er í raun orðin óþörf eða ætti í það minnsta að merkja sem sögulega og hefur heyrst að mönnum þyki *geisladiskar* nú þegar úreltur geymslumáti. Nú hefur golforðaforði verið íslenskaður, flokkunarkerfi líffræðinnar breytist stöðugt svo að dæmi séu nefnd. Við erum þó sem betur fer nokkuð rík hér á landi af orðanefndum ýmiss konar og íðorðasöfnum okkur til hjálpar og umsýsla með sérfræðiorð getur verið nokkuð afmarkað verkefni, a.m.k. miðað við mörg önnur.

3 Samhengi orðabóka og uppflettirita

Árið 1963, þegar Íslensk orðabók kom út í fyrsta skipti, gegndi hún mjög víðtæku hlutverki og þurfti að taka tillit til ótal þarfa notanda síns enda engin ósköp af öðrum uppflettiritum tiltæk. Skilgreining útgefenda á því hvernig *Íslensk orðabók* á að vera hlýtur að taka að einhverju leyti mið af þeim uppflettiritum öðrum sem til eru og það sjónarmið skerpir á þeim orðabókartexta sem orðabókin þarf virkilega að koma til skila.

Orðabók Jóns Hilmars Jónssonar, *Stóra orðabókin um íslenska málnotkun*, býr yfir miklu og nákvæmu dæmasafni um málnotkun, miklu stærra en nokkurt vit væri að hafa í *Íslenskri orðabók*, að minnsta kosti miðað við þá stærð sem hún er í og það hlutverk sem henni hefur verið ætlað á síðustu 50 árum. Hins vegar hefði *Íslensk orðabók* ákaflega gott af mörgum dæmanna og bók Jóns Hilmars getur nýst mjög vel við að ydda dæmaforða orðabókarinnar. Bækurnar eru þó ólíkrar gerðar og engin ástæða til annars en að reyna að venja notendur á það.

Mergur málsins, bók Jóns Friðjónssonar um íslensk orðatiltæki, er yfirgripsmikið verk og þar er sömuleiðis margt að finna sem ætti erindi í *Íslenska orðabók* en að sama skapi margt sem verður að ætla not-

endum að finna eingöngu þar, s.s. sjaldgæfari orðatiltæki, afbrigði og upprunaskýringar. Nú á síðasta ári kom *Stafsetningarorðabókin* út og það er fullt tilefni til að velta því fyrir sér hvert jafnvægið eigi að vera á milli hennar og *Íslenskrar orðabókar*. Eiga *Stafsetningarorðabókin* og *Íslensk orðabók* að vera samhljóða í þeim upplýsingum sem þær gefa um rithátt orða? Það hlýtur að teljast eðlilegt að *Íslensk orðabók* fylgi *Stafsetningarorðabókinni* á þann hátt að aðalritháttur orða í *Íslenskri orðabók* sé sá sami og gefinn er upp í *Stafsetningarorðabókinni*. *Íslensk orðabók* býr þó yfir ákveðnu frelsi umfram *Stafsetningarorðabókina*. Hlutverk hennar hlýtur alltaf að vera að lýsa íslensku máli og málnotkun auk þess að gefa upplýsingar um ríkjandi ritháttarvenjur og einnig afbrigði í rithætti sem ekki teljast beinar villur. Þar hefur bókin nýtt sér nokkrar leiðir við framsetningu hingað til, t.d. þá að raða uppflettiörðum í nokkurs konar forgangsröð eða með vísunum.

a) Hliðarmynd, valkvæð skv. stafsetningarreglum

alls kyns, alls-kyns L ÓB • alls konar

b) Algeng hliðarmynd, þó ekki skv. reglum

eins og (einsog) ST 1 um samanburð ▷ *stór eins og tröll / rétt eins og hvað annað...*

c) Vísun

aftr | á, aftr | eftir o.s.frv. STAFS → aftur (6)

Hliðarmynd innan sviga (dæmi b) merkir að hún er algengur ritháttur orðs þó hún sé ekki leyfð í opinberum ritreglum. Hliðarmynd án sviga (dæmi a) er því sem næst jafngild aðalmyndinni en röðun þeirra gefur þó ákveðnar vísbendingar. Vísun (dæmi c) er svo enn ein aðferð en með vísunarflettum eins og hér er verið að benda á viðurkenndan rithátt.

Jafnvægið á milli þess sem hinn almenni notandi á að geta gengið að sem vísu í *Íslenskri orðabók* og hins sem er ástæða til að ætla honum að finna annars staðar liggur ekki alltaf í augum uppi en hæfilega verkaskiptingu má telja af hinu góða og slík verkaskipting ætti að leiða til markvissari og skýrari orðabókartexta.

4 Hvert skal stefnt?

Orðabók lifandi tungumáls er aldrei búin, eins og Mörður Árnason segir í formála sínum að þriðju útgáfu. Tæknilegur grunnur hefur ver-

ið lagður að stöðugri vinnu við *Íslenska orðabók*. Síðan Mál og menning keypti bókina af Menningarsjóði hefur tvisvar komið út *Tölvuorðabók* á disk (2000 og 2004), prentuð bók í endurskoðaðri útgáfu í tveimur bindum (2002) og í einu bindi með nokkrum leiðréttingum og viðbótum (2007), og bókin hefur verið uppfærð á Netinu. Því er óhætt að fullyrða að nú sé bæði hægara um vik að hvorutveggja endurskoða bókina og nýta hana í sem flestum birtingarmyndum.

Áfram verður haldið við stöðuga uppfærslu bókarinnar. Ráðast þarf í viðamikla endurskoðun á efnisflokkum, stórum nafnorðum og lýsingarorðum og mörgum orðhópum þarf að viðhalda. Tæknileg úrræði bókarinnar hafa þó aldrei verið meiri. Nú er Beygingarlýsing íslensks nútímamáls aðgengileg og mikið hjálpargagn, Íslensk málheild í smíðum sem verður ómetanleg við endurskoðun og svo má nefna niðurstöður lokaverkefnis Önnu B. Nikulásdóttur um sjálfvirka greiningu merkingarvensla í orðabókinni en grein eftir Önnu um verkefni hennar er sömuleiðis að finna í þessu riti. Þessi hjálpargögn munu gera alla vinnu bókarinnar mun auðveldari og markvissari.

Í Beygingarlýsingunni er vissulega meira efni en væri heppilegt að öllu leyti fyrir *Íslenska orðabók*. Þar má t.d. finna „rangar“ beygingarmyndir meðfram hinum en slíkar myndir þurfa að fá sérstakt merki í *Íslenskri orðabók*. Að sama skapi fyllir Beygingarlýsingin í margar eyður í *Íslenskri orðabók*. Sem dæmi má nefna að samsett orð beygjast oft á annan veg en síðari liður þeirra gefur til kynna og sjaldnast upplýsingar um það að fá í *Íslenskri orðabók* enda er gengið út frá því að upplýsingar um beygingu samsettra orða fylgi síðari lið þeirra. Sem dæmi má nefna orðin *dómur* og *barndómur*. *Barndómi* fylgja engar beygingarupplýsingar vegna þess að það er samsett úr *barn* og *dómur* en í Beygingarlýsingunni má hins vegar sjá að *barndómur* er ekki til í fleirtölu. Orðið *dómur* beygist hins vegar í eintölu og fleirtölu og því ekki sjálfsgagt að notendur ætli orðinu *barndómur* ekki að gera slíkt hið sama. Í bígerð er að tengja saman Beygingarlýsinguna og orðabókina á Netinu svo að notendur fái ítarlegri beygingarupplýsingar. Upplýsingar *Íslenskrar orðabókar* þurfa þó að vera gildishlaðnari en þær sem finna má í Beygingarlýsingunni og þess verður að gæta að „rétt beyging“ fari ekki á milli mála.

Íslensk málheild, gerð úr íslenskum textum sem valdir eru saman á skipulegan hátt, hlýtur að gefa raunsönnustu mynd af íslensku nútímamáli sem völ er á og hlakkar forlagið mikið til að fá slíkt tól við

sína vinnu. Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans hefur reynst ómetanleg við vinnu bókarinnar en hún er vissulega nokkrum annmörkum háð. Í Ritmálsskrána hefur ekki verið orðtekið síðustu 15 árin eða svo og orðtakan hefur haft á sér nokkra slagsíðu, þá í átt til hins sérkennilega fremur en hins almenna og má í því sambandi nefna að algengum sögnum fylgja furðanlega fá dæmi.

5 Í lokin

Næstu skref forlagsins við endurskoðun bókarinnar tengjast þeim tæknilegu möguleikum sem eru og verða færir á næstunni. Skilgreind verkefni við endurskoðun þeirra orðflokka og efnisflokka sem bíða eru ofarlega á lista, sem og orðtaka úr nútímamáli. Í upphafi var rætt um það hlutverk sem orðabókinni hefur verið ætlað þessi 50 ár í hennar sögu, þ.e. að í þessari bók eigi að sýna samhengið í íslenskri mál-sögu og í henni geti notendur gengið að orðaforða frá öllum málstigum sem vísun. Ef til vill má deila um þetta málpólítíska ætlunarverk bókarinnar en það hefur staðist tímans tönn eins og vinsældir hennar sýna.

Heimildaskrá

Anna B. Nikulásdóttir. 2007. „Automatische Extrahierung von semantischen Relationen aus einem einsprachigen isländischen Wörterbuch.“ Lokaverkefni við Ruprecht-Karls – Universität Heidelberg, Þýskalandi.

Íslensk orðabók handa skólum og almennungi. 1963. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.

Íslensk orðabók handa skólum og almennungi. 1983. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.

Íslensk orðabók. 2000. Geisladiskur. Ritstjóri: Mördur Árnason. Reykjavík: Edda – miðlun og útgáfa hf.

Íslensk orðabók. 2002. Ritstjóri: Mördur Árnason. Reykjavík: Edda, Reykjavík.

Íslensk orðabók. 2004. Geisladiskur. Ritstjórar: Mördur Árnason og Laufey Leifsdóttir. Reykjavík: Edda útgáfa hf.

- Íslensk orðabók*. 2007. (4. útgáfa byggð á 3. prentun frá 2005 með allnokkrum breytingum.) Ritstjóri: Mörður Árnason. Forlagsritstjóri: Laufey Leifsdóttir. Reykjavík: Edda útgáfa hf.
- Jón G. Friðjónsson. 2006. *Mergur málsins*. 2. útgáfa aukin og endurbætt. Reykjavík: Edda útgáfa hf.
- Jón Hilmar Jónsson. 2005. *Stóra orðabókin um íslenska málnotkun*. Reykjavík: JPV útgáfa.
- Veturliði Óskarsson. 2004. Ritdómur. *Íslenskt mál* 26:187–202.

Lykilorð

orðabókafræði, íslensk einmálsorðabók, saga, uppfærsla, tæknilegir möguleikar

Keywords

lexicography, Icelandic monolingual dictionary, history, update, technical possibilities

Abstract

Íslandsk ordbog indtager den samme rolle som dengang man nedsatte dens redaktion i sommeren 1957. Ordbogen skal være til gavn for dem der søger forklaringer på islandske ord fra nyt såvel som ældre læsestof, fra folks daglige gøremål og for nye fænomener på alle felter. Da man indledte redaktionsarbejdet ved udgivelsen af ordbogens 3. udgave var det ikke forlagets, dengang Mál og menning, nu Edda forlag a/s, at revidere ordbogen i sin helhed, men derimod at udvælge visse områder som man syntes var vigtige. Ordbogens tegn- og symbolsystem der angav ordenens alder, udbredelse og stilleje blev revideret med henblik på nye brugergrupper og ændrede forhold. Man foretog en grundlæggende ændring af verbernes fremstilling, nogle grupper fagord blev gennemgået af specialister og nye ord tilføjet indenfor visse semantiske felter. Der er mange opgaver der venter en videre revidering af Íslandsk ordbog.

Laufey Leifsdóttir
Forlagið
Bræðraborgarstíg 7
IS-101 Reykjavík
laufey@forlagid.is